

ΑΠΟ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ ΕΙΣ ΟΛΥΜΠΙΑΝ

Ἐπιστολαὶ πρὸς φίλον.

Ζ'

Μεσολόγγι, 25 Ἀπριλίου.

Ἐγνώριζα καὶ προτοῦ ἔλθω ἐνταῦθα ὅτι τὸ Μεσολόγγι εἶναι πόλις μικρά, κτισθεῖσα ἐπὶ πηλώδους ἐδάφους εἰς τὴν ἄκραν ἀβαθοῦς θαλασσολίμνης, ὅτι δὲν ἔχει οὔτε πύργους, οὔτε ἐπάλλξεις, οὔτε τίποτε ἐξ ὧων περιμένει τις νὰ ἴδῃ εἰς ὄχυρόν φρούριον. Καὶ ἤμωσ ἠμολογῶ ὅτι μὲ κατέλαθεν ἔκπληξις τις χθές, ὅτε εἰσερχόμενος εἰς τὴν πόλιν, προτοῦ σχεδὸν ἐνοήσω ὅτι εὑρισκόμεθα ἐντὸς αὐτῆς, διέβην τὴν ξηρὰν τάφρον καὶ εἶδα τὸν περὶ τὴν πόλιν μικρὸν τοῖχον. Νομίζεις ὅτι βλέπεις περιφραγμα κήπου!

Τὸ τεῖχος τοῦτο ἐπεσκευάσθη καὶ ἐν μέρει ἀνεκαινίσθη μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ἀλλ' ὄχι βεβαίως ἐπὶ σκοπῷ τοῦ νὰ φανῇ εὐτελέστερον δῆθεν ἢ ὅσον ἦτο προλαβόντως. Ἀπ' ἐναντίας ἴσως δὲν ἦτο οὔτε κατὰ τοσοῦτον στερεὸν τὸ τεῖχος ἀπὸ τὸ ὅποιον οἱ Ἕλληνες ἀπέκρουσαν τοσαύτας ἐφόδους, καὶ ἐκ τοῦ ὁποίου τασάκις ἐξώρμησαν ἐν μέσῳ τοῦ σκότους κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Τὴν πρώτην μου ἐντύπωσιν οὐδαμῶσ μετέβαλεν ἡ κατὰ μέρος ἐπίσκεψις τοῦ ὅλου περιβόλου. Πῶς! Τοῦτο εἶναι τὸ Μεσολόγγι, τὸ ὅποιον δις ἀντέστη εἰς τοῦ Σουλτάνου τὰς δυνάμεις, ταῦτα τὰ μεγαλώνυμα ὄχυράματα πρὸς ὑπεράσπισιν καὶ πρὸς κυρίευσιν τῶν ὁποίων τοσοῦτον αἷμα ἐχύθη!

Μὴ μοῦ εἶπες ὅτι τὸ ταπεινὸν τῆς τοποθεσίας θεωρεῖται ὡς πλεονέκτημα, ὅτι ὄχυρμα ὑποκρυπτόμενον οὕτω ἐκτίθεται ὀλιγώτερον εἰς τὰς προσβολὰς τοῦ πυροβολικοῦ, ἢ ὅσα δύνανται ἄλλα νὰ εἶπῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου στρατιωτικῆς ἐντριβῆς περὶ τὰ τῆς νεωτέρας πολιορκητικῆς. Ὁ ἀγὼν τοῦ 1821 οὐδὲν εἶχε τὸ κοινὸν μὲ ὅσα εἶδομεν καὶ βλέπομεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας. Τὰ τότε σιδηρὰ ἢ ὀρειχάλκινα πυροβόλα ἤθελον διεγείρει τὸν γέλωτα τῶν σημερινῶν πυροβολιστῶν, — τὰ τουφέκια τῶν παλληκαριῶν, μὲ τὰ ποικιλτὰ των κοντάκια, δὲν ἦσαν βελονωτά, ἀλλ' οὔτε καψύλια εἶχον, — οἱ δὲ πολεμισταὶ ἐμάχοντο συνήθως ἐκ τοῦ πλησίον, καὶ ἡ σπάθη δὲν ἔμενε ἄχρηστος εἰς τὴν θήκην. Οἱ ἀντίπαλοι προτοῦ συμπλακῶσιν ἠρεθίζοντο ἀμοιβαίως διὰ προκλήσεων καὶ ὕβρεων, καθὼς οἱ ἥρωες τοῦ Ὁμήρου. Τοιοῦτου εἶδους πολέμους καὶ πολιορκίας δυσκόλως δύναται τις νὰ φαντασθῇ ἄνευ πύργων ὑψηλῶν, καὶ πυλῶν σιδηρῶν μὲ γαφύρας κρεμαστάς, καὶ βράχων ἀποκρήμων ἐπιστεφομένων μ' ἐπάλλξεις, καὶ πυροβόλων φοβερῶν ἀπαστραπτόντων ὑπὸ τὰς ἀκτίνας τοῦ ἡλίου εἰς τὰς θυρίδας τῶν προμαχῶνων.

Ἄλλ' ἐνταῦθα ἡ παντελής τῶν τοιοῦτων ἔλπειψις ἀνυψοῖ ἔτι μᾶλλον τὴν δόξαν τῶν ὑπερμάχων τοῦ Μεσολογγίου. Βλέπων τὴν ταπεινὴν αὐτὴν πόλιν, τόσῳ ἀνοχύρωτον καὶ φύσει καὶ τέχνῃ, ἐνθυμῆσαι τὰς ἀρχαίας λέξεις, τὰς ὁποίας ὁ Τρικούπης ἀναφέρει ἐξιστορῶν τὰς δύο πολιορκίας τῆς πατρίδος του: *ἄνδρες ἡ πόλις, οὐ τείχη!*

Ὅτε ὁ Μαυροκορδάτος ἐκλείσθη ἐνταῦθα, τὴν 27ην Ὀκτωβρίου 1822, οἱ Τοῦρκοι κύριοι, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Ἀκαρνανίας, κατήρχοντο πλήρεις θράσους πρὸς κατάκτησιν τῆς ἐπιλοῖπου Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου. Ἡ ἐπανάστασις κατεστρέφετο ἐὰν δὲν ἀνεχαιτίζετο ἡ ὁρμὴ των, ἔπρεπε διὰ πάσης θυσίας νὰ τεθῇ φραγμὸς εἰς τὴν πορείαν των. Ὁ Μαυροκορδάτος ἐνόησεν ὅτι ὁ φραγμὸς οὗτος ἦτο τὸ Μεσολόγγι, καίτοι ἀπαράσκευον ὅλως πρὸς ἄμυναν. Πανταχόθεν τὸν παρεκίνουν νὰ μὴ θυσιασθῇ ἐπὶ ματαίῳ. Πῶς ἦτο δυνατόν νὰ ὑπερασπισθῇ πόλιν τοσοῦτον ἀσθενῆ ἐναντίον τοιαύτης στρατιᾶς! Ἄλλ' ἐκεῖνος ἔμεινεν ἀκλόνητος εἰς τὴν ἀπόφασίν του. «Ἐὰν δὲν ἀντισταθῶμεν ἐδῶ, εἶπε, διέρχονται οἱ ἐχθροὶ ἀκωλύτως, κυριεύεται ἡ Πελοπόννησος καὶ τὸ πᾶν ἀπόλλυται. Ἐγὼ θ' ἀποθάνω ἐδῶ.» Εὐτυχῶσ δὲν ἀπέθανε, ἀλλ' ἐδοξάσθη ἐκεῖ.

Τριακόσιοι μόνον καὶ ὀγδοήκοντα μαχηταὶ ὑπῆρχον ἐντὸς τῆς πόλεως, ἀλλὰ μετὰξὺ αὐτῶν ἦτο ὁ Μάρκος Βότσαρης μὲ τριάκοντα καὶ πέντε Σουλιώτας του. Δέκα χιλιάδες Ἄλβανοὶ περιέζωσαν τὸ Μεσολόγγι ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ὁμέρ πασᾶ, τοῦ Ὁμέρ Βριωνῆ ἐκείνου, οὐτινος τὸ ὄνομα τασάκις ἀνέγνωσας εἰς τὰ ποιήματα τοῦ Βαλαωρίτου. Ἐπρεπε διὰ παντὸς τρόπου νὰ κερδήσῃσι καιρὸν οἱ πολιορκούμενοι, μέχρις οὗ ἔλθῃ ἡ ἐπιτιμωμένη ἐπικουρία. Ἡ ὀλιγαριθμὸς φρουρὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑποστῇ τὴν ἐφοδὸν τοσοῦτων ἐχθρῶν πρὸς ὑπεράσπισιν ὀλοκλήρου τοῦ περιτειχίσματος ἦτο χρεῖα δεκαπλασίου ἀριθμοῦ στρατιωτῶν. Ἐὰν ὁ Βριωνῆς ἐγνώριζε τὴν ἀληθῆ θέσιν τῶν πραγμάτων, δὲν θὰ ἀνέβαλε βεβαίως τὴν ἐφοδὸν. Διὰ νὰ τὸν ἐξαπατήσῃσιν οἱ πολιορκούμενοι ἐνέπηγον ἐναλλάξ λόγχαξ τουφεκίωσιν εἰς τὰ διάφορα μέρη τῶν τευχῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ υποθέσῃ ὁ ἐχθρὸς ὅτι ὑπῆρχον καὶ τακτικὰ στρατεύματα ἐντὸς τῆς πόλεως, ἄλλοτε δὲ ἐτουφέκιζον διὰ μιᾶς ἐξ ἐνὸς μέρους τῶν τευχῶν, καὶ τρέχοντες δρομαῖοι πρὸς τὸ ἀντίθετον μέρος, ἐτουφέκιζον ὅλοι ὁμοῦ ἐκ δευτέρου. Εὐτυχῶσ ὁ Ὁμέρ Βριωνῆς ἀπατηθεὶς συνῆλθεν ἀφ' ἐαυτοῦ εἰς λόγους περὶ παραδόσεως. Οἱ πολιορκούμενοι, ἐπωφελοῦμενοι τῆς περιστάσεως, ἀπέρριψαν μὲν τὰς πρώτας ἐπινοειδίους προτάσεις τοῦ Ὁμέρ, ἀλλ' ἐξηκολούθησαν τὰς διαπραγματεύσεις ἐφευρίσκοντες ἀνὰ πᾶσαν ἡμέραν καὶ νέας προφάσεις ὅπως τὰς παρατείνωσι. Ἀνὰ πᾶσαν δ' ἡμέραν ἤλπιζον ὅτι θὰ φανῇ ἐπὶ τέλους ἡ μετὰ τοσαύτης

ἀνυπομονησίας προσδοκωμένη βοήθεια, ἀλλὰ τίποτε δὲν ἐφαίνετο, ἡ δὲ θάλασσα ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῶν πλοίων τοῦ τουρκικοῦ στόλου. Ἐπὶ τέλους, μετὰ εικοσιτεσσάρων ἡμερῶν ἀγωνίαν, εἶδον ἔξαλλοι ἀπὸ χαρὰν τὰ Ἑλληνικὰ πλοῖα προσεγγίζοντα. Τὰ τουρκικὰ ἐσκορπίσθησαν, ἡ θάλασσα ἔμεινε ἐλευθέρη, οἱ δὲ Πελοποννήσιοι ἔδραμον πρὸς βοήθειαν τῶν κινδυνεύοντων ἀδελφῶν των. Τὸ Μεσολόγγι εἶχεν ἤδη ἱκανοὺς ὑπερασπιστὰς πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς ἐχθρικῆς ἐφόδου. Αἱ διαπραγματεύσεις περὶ συμβιβασμοῦ ἔπαυσαν, οἱ δ' Ἕλληνες ἐμήνυσαν πρὸς τοὺς Τούρκους λακωνικῶς: Ἐὰν θέλετε τὸ Μεσολόγγι, ἐλάτε νὰ τὸ πάρτετε!

Ὁ παστῆς, πνέων μένεα, ἤρχισε πυροβολῶν τὴν πόλιν καὶ προετοιμαζόμενος διὰ τὴν ἐφοδον, ὦρισε δὲ πρὸς τοῦτο τὴν νύκτα τῶν Χριστουγέννων, ὅποτε οἱ Ἕλληνες, ἐορτάζοντες κατὰ τὴν συνήθειαν ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν τὴν γέννησιν τοῦ Σωτῆρος, δὲν θὰ ἦσαν ἐπὶ τῶν προμαχώνων, ὥστε ἡ ἄλωσις θὰ κατωρθῶτο εὐκολώτερον.

Ὁ Τρικούπης διηγεῖται μετὰ δραματικῆς ἀφελείας πῶς οἱ πολιορκούμενοι εἰδοποιήθησαν περὶ τοῦ ἐπαπειλούντος αὐτοὺς κινδύνου. «Τὴν ἐσπέραν τῆς πικραμένης τῶν Χριστουγέννων, λέγει, ἔπλεε πλησίον τῆς Ἀσπρῆς Ἀλικῆς μονόξυλον φέρον ἀπὸ τοῦ Ἀνατολικοῦ εἰς Μεσολόγγι τὸν Θεανάστην, γραμματέα τοῦ Μακρῆ. Ὁ γραμματεὺς ἰδὼν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ἄνθρωπον σεῖοντα μανδύλιον ἐπλησίασε πρὸς αὐτόν. — Ἐγώ, εἶπεν ὁ ἄγνωστος, εἶμαι Χριστιανὸς καὶ πρόθυμος νὰ πάθω διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Κυρίου μου. Μὴ ἀπορήσης καὶ μὴ δυσπιστήσης εἰς ὅσα θ' ἀκούσης, ἂν μὲ βλέπης συνοδεύοντα τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Κυρίου μου. Ἡ γυνή μου καὶ τὰ τέκνα μου εἶναι ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των, καὶ τοῦτο ἀρκεῖ νὰ μὲ δικαιώσῃ ἐνώπιόν σου. Ὁ Θεὸς τῶν Χριστιανῶν ἠθέλησε νὰ μάθω ὅσα οἱ ἐχθροὶ μελετοῦν κατὰ τοῦ λαοῦ του, καὶ περιφερόμαι ἀπὸ πρῶίς ὡς κунηγός εἰς σωτηρίαν τῶν ἁμαρτωλῶν μου. Τρέξε εἰς τὴν πόλιν καὶ εἶπε ὅτι οἱ ἐχθροὶ σκοπὸν ἔχουν νὰ ριφθῶσι κατ' ἐπάνω των τὰ χαράγματα διὰ τῆς πρὸς ἀνατολὰς πλευρᾶς τοῦ τειχώματος.—Ταῦτα εἶπεν ὁ ἄγνωστος ἄνθρωπος, ὕψωσε τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἔγεινε ἄφαντος».

Ὁ Τρικούπης δίδει, ἐν σημειώσει, πληροφορίας τινὰς περὶ τοῦ ἀγνώστου ἐκείνου. Ἦτο Ἰωαννίτης, ἔργον δὲ εἶχε τὴν προμήθειαν κунηγίου διὰ τὴν τράπεζαν τοῦ Τούρκου ἀρχιστρατήγου. Ὁ Βριώνης πληροφορηθεὶς ὅτι οὗτος ἦτο ὁ ἀποκαλύψας τὸ μυστικὸν εἶς τοὺς πολιορκουμένους καὶ ὁ γενόμενος αἴτιος τῆς ἧττης του, ἔσφαξε τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα του. Ὁ δυστυχεὺς κατώρθωσε νὰ σωθῆ φυγὼν εἰς Μεσολόγγι, ἀλλ' ὅτε ἔμαθε τὴν φοβερὰν τοῦ Ὁμῆρ ἐκδίκησιν,

ἔγεινε κλόγηρος· ἔζησε δὲ καὶ ἀπέθανε εἰς ταπεινὸν ἐρημητήριον, τοῦ ὁποίου τὰ εῖρεπια σώζονται εἰσέτι παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς Κλεισούρας, πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἀγρινίου.

Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὸ Μεσολόγγι ἦτο πολίχνη ἄσημος καὶ ὄλως ἄγνωστος ἔξω τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλ' οὔτε εἶναι γνωστὸν κατὰ τίνα ἐποχὴν οἱ πρῶτοι προσφυγόντες ἐκεῖ ἐθεμελίωσαν ἐπὶ πασσάλων τὰς πρώτας καλύβας εἰς τὰς ἀποκέντρους ἀκτὰς τῆς ἐρήμου τότε θαλασσολιμνης. Τὸ ὄνομα αὐτὸ τῆς πόλεως μαρτυρεῖ ὅτι ἐζήτουν νὰ κρυφθῶσιν ἐκεῖ. Ἡ πιθανώτερά ἐξήγησις του εἶναι: ἐντὸς ἢ πέραν τῶν δασῶν. Πράγματι δέ, ὀλόκληρος ἡ πεδιάς, ἀπὸ τὰς ὑπὸ ὕψους τοῦ Ζυγοῦ μέχρι τῆς θαλάσσης, ἐκαλύπτετο ἄλλοτε ἀπὸ δάση, κυρίως ἐλαιῶν ἀγρίων, τῶν ὁποίων ἵχνη ὑπῆρχον ἔτι μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀπὸ τὸ 1822 αἴγλη ἀμαράντου δόξης περιβάλλει τὸ ἔως τότε ταπεινὸν καὶ ἀγνοούμενον Μεσολόγγι!

Κατὰ τὸ 1824 ἔδωκεν εἰς αὐτὸ νέαν λάμψιν τὸ ὄνομα τοῦ Βύρωνος. Ἐνταῦθα ἦλθεν ὁ Ἄγγελος ποιητῆς, ὅτε ἔλαβε τὴν γενναίαν ἀπόφασιν τοῦ ν' ἀφοσιωθῆ εἰς τὸν ἑλληνικὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα. Τὴν 5ην Ἰανουαρίου ἀπεβιβάσθη εἰς Μεσολόγγι, τὴν 18ην Ἀπριλίου ἀπέθανε. Αἱ τελευταῖαι του λέξεις ἦταν διὰ τὴν θυγατέρα του καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα. «Εἰς αὐτὴν ἀφιέρωσα τὰ πάντα, εἶπε προτοῦ ἐκπνεύσει τὸν καιρὸν, τὴν περιουσίαν, τὴν υἰεῖάν μου. Τώρα θυσιάζω εἰς αὐτὴν καὶ τὴν ζωὴν μου. Τί περισσώτερον ἠδυνάμην;»

Πολλὰ ἠδύνατο εἰσέτι νὰ πράξῃ ἐὰν ἔζη. Ἡ Ἑλλὰς ὅλη ἠτένιζε πρὸς αὐτόν, εἰς αὐτόν ἐστήριζε τὰς ἐλπίδας της, εἰς αὐτόν πάντες ἀπετείνοντο διὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐμφυλίων ἐριδῶν, αἵτινες ἐσπάρασσον τότε τὴν Ἑλλάδα. Ὁ πικρὸς νοῦς τοῦ μεγάλου ποιητοῦ, ἡ δικύγεια τῆς ἐνθέρμου φαντασίας του, ἡ Ἀγγλικὴ ψυχραϊμία ἧτις ὑπεκρύπτετο ὑπὸ τὴν μεσημβρινήν του εὐαισθησίαν, τὸ γόητρον τοῦ ὀνόματός του, τὰ πάντα ἐφαίνοντο δικαιοῦντα τὰς ἐλπίδας ὅσας ἡ ἔλευσις του εἰς Ἑλλάδα ἐγέννησε. Ὁ θάνατός του αὐτὸς δὲν ἀπέβη ἀνωφελὴς εἰς τὸν σκοπὸν, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀφιέρωσει τὴν ζωὴν του. Δι' αὐτοῦ νέα ποιητικὴ λάμψις περιέβαλε τὸν ἑλληνικὸν ἀγῶνα, ἰδίως δ' ἐλαμπρύνθη τὸ Μεσολόγγι διὰ τῆς ἐπικηδείου ταύτης δόξης. Ἐκεῖ ἀπεβίωσεν, ἐκεῖ ἡ καρδία του διετηρήθη ὡς ἱερὸν κειμήλιον, ἐκεῖ τὸν ἐθήρησε νεκρὸν ἡ Ἑλλὰς διὰ τῆς φωνῆς τῶν ρητόρων της, ἐκεῖ δὲ πρό τιων ἐτῶν τῶ ἀνηγήρθη καὶ ἀνδριάς, ἐν τῷ μέσῳ τῶν μνημείων τῶν ὑπερμάχων τῆς ἠρωϊκῆς πόλεως.

Ἄλλὰ τὴν μεγαλειεράν δόξαν τοῦ Μεσολογγίου ἀποτελεῖ ἡ κατὰ τὸ 1826 πτώσις του, μετὰ πολιορκίαν διαρκέσασαν ἐπὶ ἐν ὀλόκληρον ἔτος.

Τὴν 25 Ἀπριλίου 1825 εἴκοσι χιλιάδες Μωαμεθανοὶ ἔστησαν τὰς σκηνάς των περὶ τῆς πόλεως. Ἀρχιστράτηγος αὐτῶν ἦτο ὁ Ρεσίτ Μεχμέτ πασᾶ, γνωστός ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τὸ ἐπώνυμον τοῦ Κιουταχῆ. Ἦτο οὗτος ἄνθρωπος ρέκτης καὶ τολμηρός, ὁ δὲ Σουλτάνος ἐξέλεξεν αὐτὸν διὰ ν' ἀποπλύνῃ τὸν ρύπον τῆς πρώτης ἀποτυχούσης πολιορκίας, καὶ τῷ ἐνεπιστεύθη τὴν ἀρχηγίαν εἰπών: ἢ τὸ Μεσολόγγι, ἢ τὴν κεφαλὴν σου!

Τὸ Μεσολόγγι ἦτο ἤδη καλλίτερον ἡτοιμασμένον πρὸς ἄμυναν ἢ κατὰ τὸ 1822. Ἡ φρουρά του συνεποσῶτο εἰς τρισχιλίους ἄνδρας, ὁ δὲ Χίος μηχανικός Κοκκίνης εἶχεν ἐπισκευάσει καὶ αὐξήσει ὅσον ἐφικτὸν τὰ ὀχυρώματα. Τὸ τεῖχος ἐπανωρθώθη, ἡ τάφρος ἐπλατύνθη, τὰ ὑπάρχοντα τεσσαράκοντα καὶ ὀκτὼ πυροβόλα ἐστήθησαν καταλλήλως εἰς τοὺς διαφόρους προμαχῶνας, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἔφερεν ὄνομα δοξασθέν εἰς τοὺς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνας. Ἐμνημονεῖοντο δι' αὐτῶν τὰ ὀνόματα τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου, τοῦ Ρήγα, τοῦ Σκεντέρμπεη, τοῦ Κανάρη· τὸ τοῦ λόρδου Βύρωνος δὲν παρελείφθη, τὴν δὲ Γαλλίαν ἐξεπροσώπει τὸ τοῦ Μονταλαμβέρτου.

Οἱ Τούρκοι δὲν ἐβράδυνον ν' ἀρχίσωσι τὴν ἐπίθεσιν, ἀλλ' αἰ ἐπανειλημμένοι των ἔφοδοι ἀπεκρούοντο πᾶσαι μετὰ πολλῆς ζημίας, οἱ δὲ πολιορκούμενοι, γινόμενοι ὁσημέραι τολμηρότεροι, ἀντὶ τοῦ νὰ περιμένωσι τὰς προσβολὰς τοῦ ἐχθροῦ, τὸν προσέβαλον αὐτοὶ δι' ἐξόδων συνεχῶν. Παραιτηθέντες τῆς ἐλπίδος τοῦ νὰ κυριεύσῃ τὴν πόλιν ἐξ ἐφόδου, οἱ Τούρκοι ἐπέσπευσαν τὰ ἔργα τῆς πολιορκίας, ὅπως τὴν ἀναγκάσωσι νὰ παραδοθῇ διὰ στενοῦ ἀποκλεισμοῦ. Εἰς τὰ ἔργα των ταῦτα μετεχειρίζοντο Χριστιανούς, ἐξ ὧν μετέφερον ἐπὶ τούτῳ τρισχιλίους ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν. Ἦτο ἀληθῶς ὀδυνηρὰ ἡ θέσις τῶν δυστυχῶν ἐκείνων ἐργατῶν, ἐκτιθεμένων ἐξ ἐνὸς μὲν εἰς τοὺς ραβδισμοὺς τῶν Τούρκων, ἐξ ἄλλου δὲ εἰς τὸ πῦρ τῶν ὁμοειδῶν των, πρὸς καταστροφὴν τῶν ὁποίων ἠναγκάζοντο νὰ ἐργάζονται καὶ νύκτα καὶ ἡμέραν. Ἔργον των ἦτο ἤδη ἡ ἀνύψωσις ὄρους τεχνητοῦ, ὑπερέχοντος τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, ἀλλ' οἱ πολιορκούμενοι διὰ τῶν ὑπονόμων των ἐματαίονον τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ὑψώματος, μετὰ δὲ πᾶσαν ἐκρηξίν ὑπονόμου ἐξήρχοντο ξιφῆρεις κατὰ τῶν πολιορκητῶν.

Ἔως τότε ἡ θάλασσα ἦτο ἐλευθέρη, ὥστε ἤρχοντο ἐπικουρίαι εἰς τοὺς πολιορκουμένους. Ἀλλὰ μίαν ἡμέραν οἱ Τούρκοι, ἐπωφελοῦμενοι τῆς ἀπουσίας τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου, κατῴρθωσαν νὰ εἰσαγάγωσιν εἰς τὴν θαλασσολίμνην πλοία φέροντα πυροβόλα. Περιζώσαντες οὕτω πανταχόθεν τὸ Μεσολόγγι ἐνόμισαν ὅτι θὰ παραδοθῇ, ἀλλ' εἰς τὰς περὶ παραδόσεως προτάσεις ἀπεκρίθησαν οἱ Ἕλληνες διὰ τῆς ἀνεγέρσεως

νέων πυροβολοστασίων πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης, τὸ ὅποιον ἕως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν εἶχεν ἀνάγκην ὑπερασπίσεως. Εἰς τὸ ἀκοίμητον πῦρ τοῦ ἐχθροῦ, εἰς τὰς ἀπαύστους προσβολὰς του ἀντέστησαν μὲ ἀκατάβλητον καρτερίαν καὶ ἐπιμονήν. Ἐπὶ τέλους, τὴν 1ην Ὀκτωβρίου, μετὰ ἕξ μηνῶν πολιορκίαν, οἱ Τούρκοι σηκώσαντες τὰς σκηνὰς των ἀπεσύρθησαν εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ ὄρους Ζυγοῦ, ὅπου ἐστρατοπέδευσαν. Τὸ Μεσολόγγι ἐφαινότο διασωθὲν καὶ πάλιν. Οἱ κάτοικοι τῶν περιχώρων, οἵτινες εἶχον καταφύγει εἰς τὰ ὄρη καὶ εἰς τὴν νῆσον Κάλαμον, πιστεύσαντες ὅτι ἐλύθη ὀριστικῶς ἡ πολιορκία, συνέδραμον πανταχόθεν εἰς τὴν πόλιν. Ἀλλ' ἀτυχῶς αἱ ἐλπίδες των ἦσαν ψευδεῖς· ὁ πρὸς στιγμὴν παύσας κίνδυνος ἐπέπρωτο νὰ ἐνσκήψῃ μεγαλειότερος ἢ προτοῦ, καταιγὶς φρικτοτέρα τῆς πρῶτης ἐπήρχετο μετὰ τὴν ἀπατηλὴν καὶ ἐφήμερον γαλήνην, ἡ δὲ καταστροφή ἐπέκειτο ἤδη ἀναπόφευκτος. Ὁ Ἰβραήμης, υἱὸς τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ Πασᾶ τῆς Αἰγύπτου, κομπαζῶν διὰ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ νίκαις του, χαίρων διότι καὶ εἰς τὴν Στερεὰν ἐξ αὐτοῦ ἤδη ἐξηρτάτο ἡ ἐπανόρθωσις τῆς ἀποτυχίας τοῦ Κιουταχῆ, ἡτοιμάσθη νὰ φέρῃ αὐτὸς εἰς πέρας τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου.

Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἡ Ἑλλὰς ἔδρεπε τροπικαί, ἡ δ' Ἐπανástτασις ἤκμαζεν ἐπὶ γῆς καὶ θαλάσσης, ἀλλ' ἡ φάσις τῶν πραγμάτων μετεβλήθη ὅποτε ὁ Σουλτάνος ἐπεκαλέσθη τὴν ἀρωγὴν τοῦ ἰσχυροῦ ὑποτελοῦς του πασᾶ. Ἄνευ τῶν στρατῶν καὶ τῶν στόλων τῆς Αἰγύπτου, οὔτε ἡ Κρήτη καθυπετάσσετο, οὔτε ἡ Πελοπόννησος ἠρημοῦτο, οὔτε τὸ Μεσολόγγι ἐπιπτε, ἡ δ' Ἑλλὰς ἤθελεν ἀνικηθῆαι τὴν ἀνεξαρτησίαν ἄνευ τῆς ἐν Ναυαρίνῳ ναυμαχίας, καὶ ἴσως τὸ νέον κράτος ἐλάμβανε ἀπ' ἀρχῆς τὰ σύνορα, τὰ ὅποια δὲν κατωρθώσαμεν εἰσέτι ν' ἀποκτήσωμεν.

Ὁ υἱὸς τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ ἐστρατοπέδευσε ἐνώπιον τοῦ Μεσολογγίου τὴν 13 Δεκεμβρίου 1825. Αἱ ἀντιζηλῖαι τῶν δύο ἀρχιστρατήγων παρέτεινον τὴν πολιορκίαν, ὅσῳ καὶ ἡ ἀνδρεία τῶν πολιορκουμένων. Ὁ Αἰγύπτιος ἐφιλοτιμεῖτο νὰ διαπράξῃ μόνος ὅ,τι δὲν κατώρθωσεν ὁ Τούρκος, ὁ δὲ Κιουταχῆς ἀγανακτῶν διὰ τὸ ἀγέρωχον τοῦ Ἰβραήμ, ἐπέθυμε νὰ τὸν ἴδῃ ἀποτυχάνοντα ἐκεῖ ὅπου αὐτὸς δὲν ἐπέτυχεν. Ἐκ τοῦ στρατοπέδου του, εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ Ζυγοῦ, ἔχαιρε βλέπων μακρόθεν ματαιοπονοῦντα τὸν ἀντιζηλόν του. Μόνον μετὰ δύο μακρῶν μηνῶν ἀλλεπαλλήλους ἀποτυχίας, ἐπεζήτησεν ὁ Ἰβραήμης τὴν μετὰ τοῦ Κιουταχῆ συμφιλίωσιν καὶ οἱ δύο ἀρχιστράτηγοι ἀπεφάσισαν νὰ συνενωθῶσιν, ὅπως καταβάλωσι τὴν ἀκαταμάχητον ἐπιμονὴν τῶν πολιορκουμένων.

Δυστυχῶς ἡ θάλασσα δὲν ἦτο πλέον ἐλευθέρη. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐστερεῖτο εἴπερ ποτε

μέσων, ὁ δὲ στόλος τὸν ὁποῖον ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ ἐπεχείρησε νὰ ἐξοπλίση, ὅπως ὑπὸ τὸν Μικρούλην πλεύσῃ πρὸς βοήθειαν τοῦ Μεσολογγίου, ἦτο ὁ ἀσθενέστερος καὶ ὁ ἀτελέστερον ἐφοδιασμένος ἐξ ὅσων ποτέ, ἀπ' ἀρχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐδόξασαν τὴν σημαίαν τοῦ Σταυροῦ. Ὁ Αἰγυπτιακὸς στόλος καὶ τὰ ἐντὸς τῆς θαλασσολύμνης πλοιάρια ἐξηκολούθησαν τὸν ἀποκλεισμόν, τὰ δ' Ἑλληνικὰ πλοῖα οὐδὲν κατώρθωσαν. Οἱ πολιορκούμενοι οὔτε τροφίμα εἶχον, οὔτε πολεμοφόδια ἰκανὰ πρὸς ἐξακολούθησιν τῆς ἀντιστάσεως. Οἱ ἄνθρωποι ἀπέθνησκον ὡς ἐκ τῆς κακῆς ποιότητος τῆς ἀνεπαρκoῦς τροφῆς. Δὲν τοῖς ὑπελείπετο εἰμὴ ἢ νὰ παραδοθῶσιν ἢ νὰ διασχίσωσιν ἔνοπλοι τὸν ἐχθρικὸν στρατόν. Ἐπροτίμησαν πάντες νὰ ἐκτεθῶσιν εἰς τοὺς κινδύνους νυκτερινῆς ἐξόδου, ἀντὶ τοῦ νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τὴν διάκρισιν ἐχθροῦ, ὅστις οὔτε φιλανθρωπίαν ἐγνώριζε οὔτε τιμὴν ἐσέθετο. Ἐλεος δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸν ἄγριον ἐκεῖνον πόλεμον.

Ἡ ἐξοδος ἐγένετο τὴν νύκτα τῆς 10ης Ἀπριλίου 1826, ἐν ἔτος μετὰ τὴν ἑναρξιν τῆς πολιορκίας. Διαιρεθέντες εἰς τρία σώματα, ἐξ ὧν τὸ μεσαῖον περιελάμβανε τὰ γυναικόπεδα, οἱ πολιορκούμενοι διέβησαν τὴν τάφρον εἰς τὸ σκότος τῆς νυκτός. Ἄλλ' ὁ ἐχθρὸς παρεφύλαττεν ἄγρυπνος. Εἰς ἐννέα χιλιάδας ψυχὰς ὑπελογίζετο ὁ πληθυσμὸς τοῦ Μεσολογγίου ἀφότου οἱ κάτοικοι τῶν περιχώρων προσέφυγον ἐντὸς τῆς πόλεως μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Κιουταχῆ. Ἐξ αὐτῶν μόνον χίλιοι καὶ τριακόσιοι ἕμενον ὅτε, διασωθέντες μετὰ τὴν διάβασιν τῶν τελευταίων ἐχθρικῶν σιφῶν, ἠδυνήθησαν νὰ μετρηθῶσιν. Οἱ λοιποὶ εἴτε ἀπέθανον, σφαγέντες εἰς τὴν συμπλοκὴν τῆς ἐξόδου ἢ καὶ ἐντὸς τῆς πόλεως, ὅπου οἱ ἐχθροὶ εἰσώρμησαν ἅμα ἤρχισεν ἡ ἐξοδος, — εἴτε ἠχμαλωτίσθησαν ζῶντες. Οἱ νικηταὶ δὲν ἐφόνευον τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδιά, ὅχι ἐξ ἐλέου, ἀλλὰ διότι ἦτο συμφερωτέρα ἡ διατήρησις ἢ καὶ πώλησις αὐτῶν ὡς δούλων.

Ἐκ τῶν γυναικῶν ὅσαι ἔφθασαν ζῶσαι εἰς τὰ ὕψη τῆς Βαράσσοβας, ὅπου ἐπερίμενον τοὺς φυγάδας Ἑλληνες ὄπλοφόροι, τινὲς ἔφερον ἀνδρικήν στολήν, ἄλλαι δὲ ἐφόρεσαν τὰ πολυτιμότερα ἐνδύματα των ὡς ἐὰν ἐπήγαينو εἰς ἑορτήν. Μεταξὺ τῶν σταλόντων εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἐκθεσίαν τοῦ ἀγῶνος ἀντικειμένων, κατὰ τὸν παρελθόντα Μάρτιον, ὑπῆρχε γυναικεῖα ἐνδυμασία ἀνήκουσα εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἐπιζώσας ἡρωίδας τῆς ἐξόδου ἐκείνης. Ἡ γραῖα μετὰ δυσκολίας συγκατετέθη εἰς τὴν ἐκεῖ ἀποστολήν, ἐπερίμενε δὲ μετ' ἀνυπομονήσεως τὸ τέλος τῆς ἐκθέσεως, διότι θέλει νὰ τὴν ἐνταφιάσῃ μετὰ τὰ φορέματα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἔφερε, νέα τότε, κατὰ τὴν τρομερὰν ἐκείνην νύκτα.

Πᾶσαι αὐταὶ αἱ ἀναμνήσεις λαμβάνουν σῶμα

καὶ ζῶν, ὅταν βλέπῃς τὸ Μεσολόγγι, ὡς τὸ εἶδα σήμερον, ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν ἀνθρώπων γνωρίζοντων πάσας τὰς λεπτομερείας τῆς ἐπικῆς ἱστορίας του καὶ ἐμπορουμένους αἰσθημάτων ὅποια πᾶς Ἕλλην χρεωστῆ νὰ τρέφῃ πρὸς τὴν ἐνδοξὸν ταύτην πόλιν. Ἐπεσκέφθη ἓνα πρὸς ἓνα τοὺς προμαχώνας, ἕκαστος τῶν ὁποίων διακωιδίζει τὸ ὄνομα τοῦ ἀγωνιστοῦ, ὅστις διεκρίθη ὡς ὑπερασπιστῆς του, — ἐστάθη ἐπὶ πολλὴν ὥραν εἰς τὸ μέρος ὅπου, ἐπὶ κλονιζομένων σανίδων, τὰ τρία σώματα διέβησαν ἐν σιωπῇ τὴν τάφρον, κατὰ τὴν σκοτεινὴν ἐκείνην νύκτα. Οἱ τελευταῖοι δὲν εἶχον εἰσέτι διαβῆ, ὅτε οἱ πρῶτοι, προσβληθέντες ἀπὸ τοὺς παραφυλάττοντας εἰς τὸ σκότος Τούρκους, ἀντεμετώπισαν τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου. Ἡκούσθη τότε ἐντὸς τοῦ σκότους φωνή, Ὁπίσω, ὀπίσω! Αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά ὤρμησαν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ παρέσυρον καὶ τοὺς ἄνδρας. Κατὰ τὴν σύγχυσιν τῆς βιαίας ἐκείνης ἐπανόδου πολλοὶ ἐπνίγησαν εἰς τὰ θολὰ ὕδατα τῆς τάφρου, πολλοὶ — ὀλιγώτερον ἐκείνων εὐτυχεῖς — ἐσφάγησαν ἢ ἠχμαλωτίσθησαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, κυριεύσαντας ἐν τῷ μεταξὺ τὴν πόλιν. Ἐκεῖ, παρὰ τὴν τάφρον, ἀναξύνον τὸ χῶμα μετὰ τὴν ῥάβδον μου, ἀπεκάλυψα θραύσματα μύδρου καὶ τεμάχιον σιδήρου, σύντριμμα σπάθης — τουρκικῆς ἢ ἀπὸ ἑλληνικῆς; Ὁπωδῆποτε θὰ ἐκτιμήσῃς βεβαίως τὸ ἐνθύμημα τοῦτο τοῦ Μεσολογγίου, τὸ ὁποῖον διεφύλαξα διὰ σέ.

Εἰς ὀλίγην ἐκεῖθεν ἀπόστασιν πρὸς τὸ μέρος τῆς θαλάσσης μοῦ ἔδειξαν τὴν θέσιν τῆς πυριτιδαποθήκης, ὅπου ὁ Καψάλης ἐτινάχθη εἰς τὸν ἀέρα. Ἡ σύζυγός του εἶχεν ἀποθάνει τὴν πρωίαν τῆς ἡμέρας τῆς ἐξόδου. Ὁ γέρον δὲν ἠθέλησε νὰ ἐπιζῆσῃ. Ἐδωκε τὴν ἐσχάτην του εἰς τὸν μονογενῆ υἱὸν του καὶ τὸν διέταξε νὰ ἐξέλθῃ μετὰ τῶν ἄλλων, αὐτὸς δὲ ἀκολουθούμενος ἀπὸ τινος συνηλικιώτας του μὴ ἔχοντος ἀρκετὰς δυνάμεις ὅπως ἐκτεθῶσιν εἰς τοὺς κόπους τοῦ νυκτερινοῦ ἐκείνου τολμήματος, ἀλλ' ὅμως θέλοντας οὐχ ἦττον ν' ἀποθάνωσιν ἀνδρικῶς, ἐκλείσθη ἐντὸς τῆς ἀποθήκης. Τὴν στιγμὴν ὅτε οἱ Τούρκοι ὤρμησαν ξιφῆρεις πρὸς κυριεύσιν της, ὁ γέρον Καψάλης ἔθεσε τὸ πῦρ καὶ ἐτάφη ὑπὸ τὰ καίοντα ἐρείπια μετὰ τῶν συντρόφων του καὶ μετὰ τῶν Τούρκων, τοῖς ὁποίοις οἱ γέροντες ἐκεῖνοι δὲν ἠδύναντο ἄλλως νὰ πολεμήσωσι.

Ἐκεῖ πλησίον εἶδα τὴν οἰκίαν ὅπου διέμεινε ὁ Μαυροκορδάτος κατὰ τὴν πρώτην πολιορκίαν, — τὴν οἰκίαν ὅπου ἀπέθανε ὁ Βύρων, — τὴν ἐκκλησίαν ὅπου συνωθῶντο οἱ κάτοικοι τοῦ Μεσολογγίου διὰ ν' ἀκούσωσι τὸν εὐγλωττον λόγον τοῦ Σπυριδωνοῦ Τρικούπη ἐνώπιον τοῦ νεκροῦ τοῦ μεγάλου Ἀγγλοῦ ποιητοῦ. Ἐκτοτε αἱ οἰκίαι ἐκεῖναι ἀνεκαινίσθησαν, ἢ δ' ἐκκλησία ἐπεσκευάσθη. Ὁπου Τούρκοι διήλθον, διαρκούντος τοῦ πολέμου

ἐκείνου, δὲν ἔμεινε πέτρα ἐπὶ πέτρας. Καὶ τὸ Μεσολόγγι, καὶ τὸ Βραχῶρι, καὶ ὅλαι σχεδὸν αἱ πόλεις μας ἦσαν σωρὸς ἐρειπίων ὅτε ἐπὶ τέλους ἡ Ἑλλάς ἠλευθερώθη. Δυσκόλως θ' ἀνεύρης καθ' ὅλην τὴν χώραν οἰκοδομὰς ἀκεραίας, ἐχούσας ἐπέκεινα τῶν πεντήκοντα ἐτῶν ὑπαρξίν.

Εἰς τὸ κέντρον περιήπου τοῦ πρὸς τὴν ξηρὰν περιτειχίσματος, παρὰ τὸν κῆπον Νοσοκομείου ἰδρυέντος πρὸ ἐτῶν παρὰ φιλανθρώπου συμπολίτου, ὑπάρχει δενδρόφυτος περίβολος, — τὸ Ἡρώον τοῦ Μεσολογγίου. Ἐκεῖ ἐντὸς ἐνὸς λάκκου ἐτάφησαν τὰ ὅστ' αὐτῶν θανατωθέντων κατὰ τὴν πρώτην πολιορκίαν. Πλησίον τοῦ κοινοταφίου ἐκείνου κεῖται τὸ μνημεῖον τοῦ Μάρκου Βότσαρη. Οἱ ἐχθροὶ τοῦ υἱοῦ του, ὑπουργοῦ τοῦ βασιλέως Ὁθωνος κατὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1862, ἠκρωτηρίασαν ἀσεβῶς καὶ βαρβάρως τὸ ὠραῖον μαρμάριον μνημεῖον τοῦ Γάλλου γλύπτου Δαυίδ, ὥστε ἐδέησε ν' ἀποσταλῆ εἰς Ἀθήνας πρὸς ἐπισκευήν. Τὸ εἶδα ἐκεῖ κατὰ τὴν ἐκθεσιν τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821, ἀλλ' εὐχῆς ἔργον εἶναι νὰ ἐπιστραφῆ ἄνευ ἀναβολῆς εἰς τὴν θέσιν του, κατὰ τὰς δικαίας ἀξιώσεις τῶν Μεσολογγιτῶν. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ἡρώου ἀνηγέρθη πρὸ τινων ἐτῶν μνημεῖον εἰς τιμὴν τοῦ Βύρωνος καὶ ἀνδρίας τοῦ ποιητοῦ μαρμάρινος. Οὕτω, ἐντὸς τοῦ μικροῦ περιβόλου ἀνευρίσκεις ὅλας τὰς ἀναμνήσεις τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς. Λυπεῖται τις μόνον μὴ βλέπων περισσότεραν ἐκεῖ περιποίησιν, δενδρσοτοικίας εὐρύθυμης καὶ ἄνηθι περὶ τοὺς τάφους ὠραία ἢ καλὴ πρὸς τοὺς θέλησις δὲν ἔλλειπει, ἀπαιτοῦνται ὅμως χρήματα, τὸ δὲ Μεσολόγγι πλουτεῖ δόξης μόνον. Ἀλλ' ὁ ἀξιόλογος δῆμαρχός του εἶναι πλήρης ζήλου καὶ δραστηριότητος καὶ θὰ κατορθώσῃ ἐπὶ τέλους, τὸ ἐλπίζω τοῦλάχιστον, νὰ διακοσμήσῃ πρεπόντως τὸ ἱερόν ἄλλος.

Ἀφοῦ ἐπεσκέφθην τὴν πόλιν, ἠθέλησα νὰ ἴδω καὶ τὸ περιώνυμον νησιδίον τῆς Κλεισόβης, εἰς τὸ ἄκρον τῆς θαλασσολίμνης, ἀπέναντι τοῦ Μεσολογγίου. Τὴν 25 Μαρτίου 1826 ὁ ἐχθρὸς ἐπεχείρησε τὴν κυριεύσιν του. Ἡ φρουρὰ συνέκειτο ἐξ ἑκατὸν τριάκοντα καὶ ἐπτὰ ἀνδρείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο ὁ Κίτσος Τσαβέλλας, μὲ ἕνδεκα Σουλιώτας. Δισχιλίοι Τούρκοι τοῦ Κιουταχῆ ἤρχισαν τὴν προσβολήν, ἀφοῦ δὲ οὗτοι ἀπεκρούσθησαν μετὰ μεγάλης ζημίας, ὤρμησαν κατὰ τοῦ νησιδίου καὶ οἱ Ἄραβες τοῦ Ἰβραήμη. Ἀλλὰ καὶ Τούρκοι καὶ Ἄραβες δὲν κατώρθωσαν νὰ δαμάσωσι τοὺς ὀλίγους ἐκείνους ἤρωας:

Δαιμόνων πλὴν χεῖρες καὶ ὄχι ἀνθρώπων
φυλάτουν ἐκεῖ τὰ κεράμια τείχη.

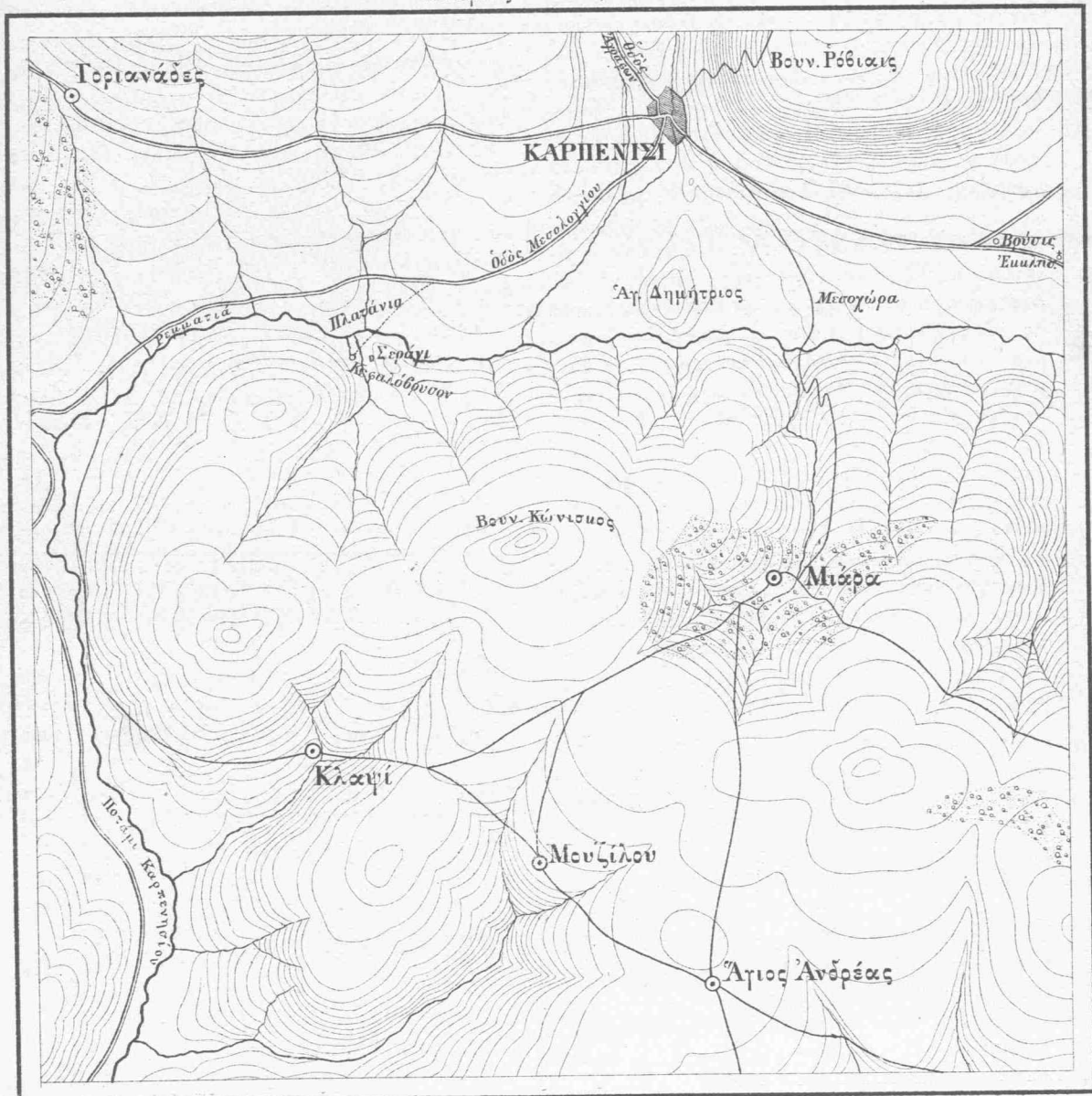
Ἐκατοστῆς ἐχθρῶν πτωμάτων ἐκάλυψαν τὰ νερὰ τῆς λίμνης. Τὸ ἐπίσῳδιον τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν λαμπροτέρων τῆς δευτέρας τοῦ Μεσολογγίου πολιορκίας, ὁ δὲ Ζαλοκώστας τὸ ἔβαλε μετὰ

πολεμικῆς ὄντως ζέσεως εἰς ἓν ᾠσμα τοῦ ἐπικού του ποιήματος «τὸ Μεσολόγγιον». Ἐκεῖ ἐκλείσθη τότε τὸ ὄνομα τοῦ Τσαβέλλα.

Καὶ ἐνώπιον τοῦ νησιδίου τούτου ἤσθάνθη ὁ, τι κατὰ τὴν εἰσοδὸν μου εἰς Μεσολόγγι. Καὶ ἐνταῦθα οὔτε βράχον βλέπει τις οὔτε τείχος, οὔτε ἄλλο ἶχνος ὀχυρώματος ἢ πολέμου. Ἡ Κλεισόβα εἶναι μικρὰ ἀμμώδης ἐπιφάνεια ὑψομένη μόλις ὑπεράνω τῶν ρηχῶν τῆς θαλασσολίμνης νερῶν. Οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει ἐπ' αὐτῆς, ἢ εὐτελεῖς ἐξωκλήσιον καὶ ὀλίγα καλύβαι κατοικοῦμεναι ἀπὸ ἀλιεῖς. Τοὺς εὐρομεν πλέκοντας τὰς καλαμωτάς, διὰ τῶν ὁποίων περιβάλλοντες βαθμηδὸν τοὺς εἰς τὴν λίμνην ἐκ τῆς θαλάσσης εἰσερχομένους ἰχθύς, τοὺς ἀποκλείουν ἐπὶ τέλους ἐντὸς στενοῦ κύκλου, ὅπου τοὺς συλλαμβάνουν. Ἐὰν θέλῃς πλειοτέρας λεπτομερείας περὶ τῆς ἀξιοπεριέργου ἀλιείας τῶν θαλασσολιμνῶν τούτων, σὲ παραπέμπω εἰς τὴν Γαλλιστί δημοσιευθεῖσαν πραγματείαν τοῦ κ. Ἀποστολίδου κατὰ τὴν ἐν Λονδίῳ ἀλιευτικὴν ἐκθεσιν τοῦ 1883.

Χάρις εἰς τοὺς καλοὺς ἐν Μεσολογγίῳ φίλους, μὰς μετέφερον εἰς Κλεισόβαν ὁ γέρον λεμβούχος τοῦ Βύρωνος, ὀδοηκοκτοῦτης ἤδη ἀλλὰ πλήρης ἔτι ζωῆς καὶ ὑγείας. Μὲ πολλὴν ἐπιθεξιότητα ἐκυβέρνα τὴν μικρὰν του λέμβον, σὲ βεβαιῶ δὲ ὅτι τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι εὐκόλον. Τὰ πριάρια καθὼς τὰ ὀνομάζουν ἐνταῦθα (κατὰ παραφθορὰν ὑποθέτω τοῦ πλοίαρια,) εἶναι ἀβαθῆ ἔνεκ δὲ τῶν ρηχῶν νερῶν καὶ τῶν πολυπληθῶν φυκῶν δὲν γίνεται χρῆσις κωπῶν, ἀλλ' ὄρθιος ἐπὶ τῆς πρύμνης ὁ λεμβούχος κρατεῖ εἰς χεῖρας ζύλον μακρόν, στάλικα ἢ σταλίκι, καθὼς τὸ λέγον ἑλληνίζοντες ἐν ἀγνοίᾳ των, καὶ διὰ τοῦ σταλικίου ὠθεῖ τὴν λέμβον. Ἡ ἐλαφρότης καὶ ἡ ταχύτης τῆς ἀποτελοῦν τὴν δυσκολίαν τοῦ εἶδους τούτου τῆς θαλασσοπλοίας, καθόσον ἡ ἐλαχίστη ἀνωμαλία δύναται ν' ἀνατρέψῃ καὶ κυβερνήτην καὶ λέμβον. Ἀπαιτεῖται πέτρα μακρὰ καὶ εὐλυγισία, ἀλλ' ὁ γέρον Καζῆς ἀνεδείχθη ἐξαιρετος εἰσέτι λεμβούχος. Κατὰ παράκλησίν μου παρέδωκε τὸ σταλίκι εἰς τὸν νεαρόν του σύντροφον καὶ καθίσας σταυροποδητὴ εἰς τὸ πριάρι ἤρχισε νὰ μὰς διηγῆται τὰς πρὸ ἐξήκοντα ἐτῶν ἐκδρομὰς εἰς τὴν λίμνην τοῦ «Λόρδου». Δὲν ἔμαθα νέον τι περὶ τοῦ Βύρωνος, ἀλλὰ θὰ ὁμολογήσῃς ὅτι εὐχαρίστως θὰ διέσχίζεις καὶ σὺ τὰ νερὰ τοῦ Μεσολογγίου, ἐπὶ τοῦ πριαρίου ἐκείνου, μὲ τὴν Κλεισόβαν ἀντικρῦ σου, καὶ μὲ τὸν γέροντα λεμβούχον ὀμιλοῦντα περὶ τοῦ ποιητοῦ, τὸν ὁποῖον ἄλλοτε συνῳδευεν ἐπὶ τῆς αὐτῆς λίμνης. Παρακάλεσα τὸν Καζῆν νὰ φωτογραφηθῇ, ὑποσχεθεὶς νὰ στείλω τὴν εἰκόνα του πρὸς δημοσιεύσιν εἰς Ἀγγλικὸν περιοδικόν. Συγκατετέθη προθύμως, μανθάνω δὲ ὅτι ἀτυχῆς τις κωφάλαλος ἐξασκεῖ εἰς

Πίναξ
 τῆς παρὰ τὸ Καρπενίσσιον μάχης
 Κλίμαξ 1 : 50,000.

Μεσολόγγι τὸ ἐπάγγελμα φωτογράφου, ὥστε θὰ γείνη τοῦ γέροντος ἡ εἰκὼν. (†)

Ὁ ἥλιος ἔδωκε ὅτε ἀπεχαιρετήσαμεν τὴν Κλείσοβαν. Ἄντι νὰ ἐπιστρέψωμεν διὰ θαλάσσης μέχρι Μεσολογγίου, ἀπεβιάσθημεν εἰς Τουρλίδα καὶ ἐκεῖθεν ἐπιστρέψαμεν περιπατοῦντες. Ὅποια δύσιν μεγαλοπρεπῆς! Ἐκατέρωθεν τῆς στενῆς ἐπιθαλασίου ὁδοῦ κατωπτρίζετο ἐντὸς τῶν λιμνῶν ὁ πορφυρόχρυσος οὐρανός. Αἱ ἐπὶ πασσάλων ὑπεράνω τῶν ὑδάτων ὑψούμεναι μικραὶ καλύβαι τῶν ἀλιέων, αἱ πελάδες, ἐφαίνοντο ὡς φωλεαὶ γιγαντιαίων φαντασιωδῶν ὀρνέων ἐν μέσῳ τῆς περικυκλῶσης ἡμᾶς ἡρέμου καὶ ἡμιφωτιστοῦ ἔρημιας!

[Ἔπεται συνέχεια]

Δ. ΒΙΚΕΛΑΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΗΛΙΟΝΗΣ

Διήγημα.

Συνέχεια· ἴδε προηγούμενον φύλλον.

ΙΑ'

Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος κατεῖχεν ὁ Χρῆστος Μηλιῶνης τὰ ἀρματωλίκια τῆς Ἀκαρνανίας, τοῦ Βάλτου καὶ Ξηρομέρου, εἰς τῶν ἀντιπροσώπων τῆς σφαδαζούσης ἐλληνικῆς ἐλευθερίας, τῶν περιφανέστερον παραστησάντων εἰς τὸν ἐκπεληγμένον εὐρωπαϊκὸν κόσμον τὰ δίκαια τοῦ ἀδικουμένου ἔθνους· οὐδέποτε εἶχε συνθηκολογήσει μὲ τοὺς Τούρκους. Τοῦτο ἐκφράζει τρανότερον πάσης ἱστορικῆς μαρτυρίας ὁ στίχος τοῦ δημοτικοῦ ᾄσματος:

"Ὅσο εἶν' ὁ Χρῆστος ζωντανός, Τούρκο δὲν προσκυνάει.

Ἄλλ' οἱ κρατοῦντες ἦσαν πρόθυμοι πάντοτε νὰ κολακεύωσι τοὺς μέγα δυναμένους ἐκ τῶν ἡμετέρων πολεμιστῶν τῆς ζοφερᾶς ἐκείνης ἐποχῆς, καὶ τὴν μοῖραν ταύτην δὲν διέφυγε καὶ ὁ Χρῆστος Μηλιῶνης. Ἐν ἔτει 1747 εἶχεν ἐπέλθει ἀπραξία τῶν πολεμικῶν ἔργων καθ' ὅλην τὴν Ἀκαρνανίαν. Τότε καὶ ὁ Χρῆστος ἠναγκάσθη ν' ἀρκεσθῆ εἰς τὰς προτάσεις τῶν Τούρκων, καὶ δεχθεὶς τὸ ἀρματωλίκι τῆς Ἀκαρνανίας, ἔμεινεν ἡσυχάζων ἐπὶ τινα χρόνον.

Τότε συνέβη ἡ φοβερὰ ἐκείνη παρασπονδία, ἢ εὐλόγως ὁ Χρῆστος ἔμελλε νὰ νομίση ἀνήκουστον εἰς τὰ κλεφτικὰ χρονικά, καὶ εἰς τὰς μεταξὺ ἀγάδων καὶ Ἑλλήνων μαχητῶν σχέσεις. Ἡ ἀρπαγὴ τῆς κόρης Βασίλως, τῆς ἀναδεκτῆς τοῦ Μηλιῶνη, ἐκίνησε τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ κλέφτου. Γνωστὸν ὅτι ἡ πνευματικὴ συγγέ-

νεια τοῦ βαπτίσματος ἐνομιζέτο τότε πολλῶ σοβαρώτερα ἢ ὅσον σήμερον νομίζεται συνήθως. Ἄς προστεθῶσιν εἰς ταῦτα καὶ αἱ σχέσεις μεταξὺ τοῦ Χρήστου Μηλιῶνη καὶ τῆς οἰκογενείας τῆς κόρης ἐκείνης.

Τὰ μετὰ ταῦτα διηγῆθημεν ἤδη ἐν τοῖς ἔμπροσθεν. Κατόπιν τούτων ἐπῆλθεν ἡ ἀποκλήρυξις τοῦ ἀρματωλοῦ Χρήστου Μηλιῶνη ὡς κλέφτου ἧτις δὲν ἐβράδυνε νὰ πεμφθῆ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

Κατὰ τὸν χρόνον ἐκείνον, διὰ νὰ ἀποδεικνῆται ἐκάστοτε ἀληθεύουσα ἡ ἀρχαία ἐπὶ διχονοίᾳ μομφή, διὰ νὰ μὴ ἐκλίπη ποτὲ ἡ πατροπαράδοτος ἐκείνη ἔθικὴ ἀρά, εὐρέθη καὶ εἰς χριστιανὸς προεστώς, ὁ Πάνος Μαυρομάτης, πρόθυμος νὰ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τοῦ Χρήστου Μηλιῶνη. Οὗτος συνεξεστράτευσε μετὰ τοῦ Δερβέναγα τῆς Ἀκαρνανίας Μουχτάρ, τοῦ ἐπιλεγομένου Κλεισούρα, κατὰ τοῦ ἡμετέρου ἀνδρείου κλέφτου.

Ἄγνοεῖται ὁ λόγος δι' ὃν ἀπεδόθη τὸ ἐπιθετον τοῦτο εἰς τὸν εἰρημένον Μουχτάρ. Ἄλλ' ἂν ἐπεκλήθη οὕτω, διότι ἦτο ἐπιτήδειος εἰς τὸ νὰ πολιορκῆ εἰς κλεισωρείας τοὺς ἐχθροὺς οὓς ἐπολέμει, οὐδὲν ἀτυχέστερον παρωνύμιον ἠδύνατο νὰ εὐρεθῆ. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι ὁ εἰρημένος Μουχτάρ Κλεισούρας ἤξιώθη τοῦ ἐπιθέτου τούτου, διότι μάλλον ἡγάπα νὰ ἀποκλείῃ πᾶσαν ἐνδεχομένην πρὸς τοὺς πολεμίους συμπλοκὴν.

Τεκμήριον τούτου ἦτο ὅτι ἐπὶ τρεῖς μῆνας καὶ δεκαεννέα ἡμέρας, καθ' οὓς ὑπεκρίνετο ὅτι κατεδίωκεν τὸν Χρῆστον Μηλιῶνην εἰς τὰ ὄρη τῆς Ἀκαρνανίας, οὐδεμίαν ἀψιμαχίαν κατώρθωσε νὰ συνάψῃ πρὸς αὐτόν.

Ὁμολογητέον ὁμῶς ὅτι δὲν ἦτο τόσον εὐκολον τὸ πρᾶγμα εἰς τὴν ἐφαρμογὴν, ὅσον φαίνεται λεγόμενον. Ἀψιμαχία κατὰ τοῦ Χρήστου Μηλιῶνη ἦτο δυσχερέστατον καὶ τραχύτατον ἔργον. Διότι ὁ Χρῆστος πλὴν τῆς προσωπικῆς ἀνδρείας καὶ ἐμπειρίας του εἶχε τοὺς *μορομάτους*, τοὺς τρομεροὺς ἐκείνους σκοπευτὰς, οἵτινες ἐθέριζον τοὺς Τούρκους τόσον κανονικῶς, ὡς νὰ κατεῖχον εἰς χεῖρας τὸ δρέπανον τοῦ Χάρου, τοῦ μόνου ἀρματωλοῦ τῆς ἀρχαίας Ἠπείρου.

Περὶ μέσα Ἀπριλίου τοῦ εἰρημένου ἔτους εἶχε στήσει ὁ Χρῆστος τὸ λημέρι του ἐπὶ ὑψηλοῦ ζυγοῦ ἐνῶντος δύο ἐξηρμίνεας κορυφᾶς. Ἡ θέσις ὠνομάζετο *Ζυγουριά*. Τὸ μέρος τοῦτο ἀπετέλει μικρὰν κοιλάδα, ἔχουσαν ἑκατὸν βημάτων περιμέτρον, περιεχομένην μεταξὺ τεσσάρων φυσικῶν προμαχῶνων. Οὗτοι ἐσχηματίζοντο ἐκ τεσσάρων ὑψηρῶν σκοπιῶν, ἐφ' ὧν συνηλλάσσοντο τέσσαρες ἐκάστοτε ἄγρυπνοι φρουραὶ, κρατοῦντες τὰ κυροφύλλια. Αἱ σκοπιαὶ αὗται ἐκαλοῦντο μὲ λατινικὸν ὄνομα *βιγλαῖς*· ἐπ' αὐτῶν ἐβιγλιζον, ἦτοι ἐφρούρουσαν, ἐξ ὑπαμοιβῆς οἱ γενναῖοι ἄνδρες τοῦ Χρήστου Μηλιῶνη. Προσεδοκᾶτο δὲ ἀπὸ ἡ-

(†) Ἐδημοσιεύθη αὕτη εἰς τὸ Ἀγγλικὸν περιοδικὸν «Graphic»